थैमान चंगळवादाचे

चंगळवादाच्या ट्रेडमिलवरून खाली उतरण्याचा निर्णय म्हणजे चंगळवादाविरुद्ध शांतपणे केलेले एक बंडच आहे. फक्त स्वदेशी गोष्टींचाच वापर करावा हे शक्य नसले तरी आपण जर टिकाऊ वस्तूच खरेदी केल्या, गरज आहे तेवढ्याच वस्तू घेतल्या, जाहिरातींना भुलून दिखाव्यासाठी वस्तू विकत घेणे नाकारले, ‘युज ॲण्ड थ्रो’ची बोकाळलेली संस्कृती नाकारली तर आणि तरच या चंगळवादी अर्थव्यवस्थेला लगाम बसेल.

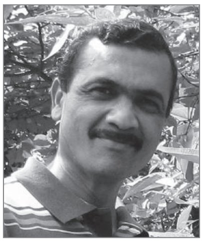

अजित बर्जे
लेखक नाशिक येथील निसर्ग व पर्यावरण संदर्भसाहित्याच्या ‘कारवी रिसोर्स लायब्ररी’चे सहसंचालक व पर्यावरण अभ्यासक आहेत.

आज अकबराने बिरबलाला तीन प्रश्न विचारले आणि तिन्ही प्रश्न वेगवेगळे असले तरी उत्तर मात्र एकच असले पाहिजे अशी अट घातली. अकबराने बिरबलाला विचारलेले प्रश्न असे होते,

‘पर्यावरण का नासले?’,
‘सामाजिक स्वास्थ्य का दूषित झाले?’ आणि
‘इतकी प्रगती होऊनही प्रजेच्या मानसिक आणि शारीरिक आरोग्याची दुरावस्था का झाली?’
बिरबलाने क्षणाचाही विलंब न लावता उत्तर दिले, ‘चंगळवाद!’

मागील चार - पाच दशकांपासून आपण सर्वच क्षेत्रात अमर्याद विस्तार आणि वाढ अनुभवत आहोत. वाहन, दूरसंचार, संगणक, हवाई वाहतूक, वैद्यकीय सुविधा, उपभोग्य वस्तू अशा विविध शोध आणि सुविधांमुळे मानवजातीने आकाशालाच गवसणी घातली असे वाटण्याचा हा काळ स्वर्गातीत सुखाचाच वाटू लागला होता. असे असले तरीही विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अचानक काहीतरी बिनसते आहे याची जाणीव प्रगत म्हणवल्या जाणाऱ्या मानवाला व्हायला लागली. जंगले नष्ट होणे, प्राणी आणि वनस्पतींच्या विविध प्रजाती झपाट्याने लुप्त होणे, भूजल पातळी खालावत जाणे, वाढणारे प्रदूषण आणि

शारीरिक व मनोजन्य व्याधी अशा अनेक समस्या जशा डोके वर काढू लागल्या तसेच जागतिक पटलावर आर्थिक अरिष्टेदेखील उभी ठाकली. त्यातून अस्थिर बाजारपेठा, कर्जाची संकटे, बँकांचे अपयश, आर्थिक बुडबुडे (शेअर बाजारातील अनाकलनीय चढ-उतार), वाढणाऱ्या किमती असे अनेक दुष्परिणाम दिसू लागले.

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात असा समज होता की, ज्या काही समस्या निर्माण होत आहेत त्या तांत्रिक स्वरूपाच्या असून त्यावर सुधारित तंत्रज्ञानाद्वारे इलाज केला की, त्या समस्या सुटतील; पण मुळात यामागची दृष्टीच चुकीची असल्याने एकीकडे राष्ट्रांची प्रगतीची व्याख्या चुकत गेली तर दुसरीकडे समाजाची ध्येय बदलली आणि त्यामुळे व्यक्तीची जीवनशैली भरकटत गेली. त्यामुळे व्यक्ती, कुटुंब, समाज, राष्ट्र आणि पर्यावरण अशा सगळ्या स्तरावर समस्या निर्माण होत गेल्या आणि त्याला कप्पेबंद उत्तरे शोधत गेल्यामुळे समस्या गुणाकाराने वाढत गेल्या. मात्र या सगळ्या समस्यांचे जे मूळ होते त्याबद्दल काही क्षीण आवाज वगळता कोणीही चकार शब्द उच्चारत नव्हते. कारण त्यामध्ये गुंतले होते सर्वांचे आर्थिक हितसंबंध. ती मूळ समस्या होती व्यक्तींचे वाढत जाणारे उपभोग. व्यक्तीचा उपभोगवाद ही खरी समस्या आहे हे ना कधी यातील जाणकारांनी सांगितले ना अधिकारपदावरच्या लोकांनी. आज आपण ओळख करून घेणार असलेले पुस्तक नेमकी हीच उणीव भरून काढते. पुस्तकाचे नाव आहे, 'थैमान चंगळवादाचे'. 'साधना प्रकाशना'ने प्रसिद्ध केलेल्या या पुस्तकाचे लेखक आहेत अच्युत गोडबोले.

सुरुवातीच्या पानांमध्ये गोडबोले लिहितात, '१९८०च्या दशकात मुक्त अर्थव्यवस्थेचे वारे सर्वत्र वाहायला लागले. उद्योगातून फारसा नफा मिळत नसल्याने वित्तभांडवलाचे जगावर राज्य सुरू झाले. भारतासारख्या देशात आता शेअर बाजारात पैसे गुंतवले की, चिकार नफा मिळेल या उद्देशाने भरपूर परदेशी भांडवल भारतात यायला लागले आणि शेअर मार्केट वाढायला लागले. झटपट श्रीमंत होण्याचे स्वप्न भारतातील लोकही बघायला लागले आणि इथेही सट्टेबाजी सुरू झाली. १९८०च्या दशकापासून बोकाळलेल्या नवउदारमतवादामुळे श्रीमंत लोक अधिक श्रीमंत होऊ लागले. अशा मुक्त अर्थव्यवस्थेचा फायदा बड्या कंपन्यांना झाल्यामुळे त्यांच्या ताब्यात असलेल्या किंवा प्रभाव असलेल्या जगातल्या शेकडो-हजारो वृत्तपत्रांनी आणि चॅनेल्सनी या व्यवस्थेचे गोडवे गायला सुरुवात केली. त्यामुळे निर्माण होणारी बेकारी, गरिबी आणि शेतीची दुरावस्था याकडे जाणूनबुजून डोळेझाक केली गेली.'

ते पुढे म्हणतात की, 'याच वेळी मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे आणि वाढणाऱ्या आय. टी., बँकिंग वगैरे क्षेत्रामुळे भारतातही 'चमको वर्ग' तयार झाला. तो जसजसा श्रीमंत होत गेला तसा प्रचंड चंगळवादी बनला. सर्वच क्षेत्रात 'यूज अ‍ॅण्ड थ्रो' ही संस्कृती वाढत गेली. जाहिरातबाजीने योग्य तो परिणाम साधल्यावर ती मागणी पुरी करण्यासाठी उत्पादन वाढवले गेले. ते तयार करण्यासाठी प्रचंड प्रमाणात नैसर्गिक संसाधने खर्च होत गेली. चैनीच्या गोष्टींवर प्रचंड पैसा खर्च व्हायला लागला आणि त्यालाच आपण प्रगती म्हणायला लागलो.'

लेखक या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ काही आकडेवारी आपल्यापुढे ठेवतात. त्यामध्ये अमेरिका आणि काही प्रगत युरोपीय देशातील सौंदर्यप्रसाधने, आईस्क्रीम, अत्तरे, पाळीव प्राण्यांचे खाद्य, सिगरेट, मद्य, युद्धसामग्री, अमली पदार्थ अशा गोष्टींवर किती खर्च होतो याची दडपून टाकणारी आकडेवारी समोर येते. या पार्श्वभूमीवर युद्धसामग्रीच्या केवळ १ टक्के खर्च केला तर पृथ्वीवरच्या संपूर्ण मानवजातीचे शिक्षण त्यामधून घडू शकते ही माहिती सुन्न करणारी आहे; पण असे होत नाही कारण जगात कुठेतरी युद्ध घडवून आणले तर त्यातून अमेरिकी कंपन्यांचा प्रचंड नफा होणार असतो हे उघड गुपित ते अधोरेखित करतात. पुढे, जगातील श्रीमंत आणि गरीब यांची आकडेवारी देत ते म्हणतात की, 'यावरून या चमको जगातील हायवेज, मोटारगाड्या, मॉल्स, विमानतळ, ब्युटी पार्लर्स, फॅशन शोज, वॉटर पार्कस्, आलिशान हॉटेल्स, क्लब्स आणि गोल्फ सारखी मैदाने अशा अनेक गोष्टी कोणासाठी आहेत हे

निओलिबरल अर्थव्यवस्थेचे व्यवच्छेदक लक्षण हे की, लोकं कायम असंतुष्ट आणि असमाधानी कशी राहतील यासाठी ती प्रयत्न करते. कारण असे लोक जास्तीतजास्त वस्तू विकत घेत राहतात आणि वस्तूंमधून आनंद शोधत राहतात. त्यामध्ये माणूस व्यक्ती न राहता ग्राहक बनते. त्यामुळे त्यांच्याकडे जे आहे त्याविषयी सतत ते असमाधानी कसे राहतील यासाठी कंपन्यांचे मार्केटिंग विभाग आणि जाहिरात कंपन्या झटत असतात. त्यामुळे आपण हे लक्षात घेतले पाहिजे की, वस्तू टिकाऊ न बनवणे, सतत नवनवीन मॉडेल बाजारात आणून ग्राहकाला भुलवणे आणि चंगळवादाला खतपाणी घालणे हे आर्थिक फायद्यासाठी अत्यंत सुनियोजितपणे आखले जाणारे उद्योगजगताचे धोरण आहे.

उघड होते. या सगळ्या उपद्व्यापासाठी किती जंगलतोड होते आणि खाणींपायी किती नैसर्गिक परिसंस्था उध्वस्त होतात याला काही सुमारच नाही. अशा चंगळवादाचा पर्यावरणावर खूप वाईट परिणाम होतो.'

बाजारव्यवस्थेबद्दल भाष्य करताना ते म्हणतात, "बाजारपेठ' ही अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने एक मोठी गोची आहे. मागणी आणि पुरवठ्याच्या त्रैराशिकावर उभी असलेली ही व्यवस्था, मागणी वाढवण्यासाठी आधी लोकांच्या हातात खर्च करायला पैसा कसा येईल याच्या मागे लागते. तो आला की नसलेली गरज निर्माण करण्यासाठी जाहिरातीचा मारा करते, ते झाले की मग उत्पादनाद्वारे नैसर्गिक संसाधनांवर दबाव वाढवते. मागील काही दशकांपासून हे सातत्याने सुरू राहिल्याने लोकांवर गरज नसलेल्या वस्तू सातत्याने आदळून, त्यांना चंगळवादी ग्राहक बनवून त्यासाठी लागणाऱ्या वाढीव उत्पादनासाठी प्रचंड प्रमाणात ऊर्जा खर्च करून आपण पर्यावरणाची नासाडी करतो आणि दुर्दैव हे की हे समजत असूनही जाणूनबुजून कानाडोळा करतो. याचा परिणाम म्हणजे औद्योगिक क्रांतीपासून अनेक सजीव आणि वनस्पतींच्या जाती झपाट्याने नष्ट होत आहेत. आज दरवर्षी अंदाजे ५ हजार जाती नष्ट होत आहे असे शास्त्रज्ञ सांगतात. मानवजात निर्माण होण्यापूर्वी प्रजाती नष्ट होण्याचा जो वेग होता त्यापेक्षा १० हजार पटींनी हा वेग जास्त आहे. थोडक्यात चंगळवादी, स्वार्थी संस्कृती बळावत चालल्याने स्वतःसाठी जास्तीतजास्त नैसर्गिक संसाधने वापरून इतर जीवसृष्टी आणि आपल्याच पुढील पिढीची गरज याची पर्वा न करण्याची वृत्ती फोफावते आहे.'

निओलिबरल अर्थव्यवस्थेचे व्यवच्छेदक लक्षण हे की, लोकं कायम असंतुष्ट आणि असमाधानी कशी राहतील यासाठी ती प्रयत्न करते. कारण असे लोक जास्तीतजास्त वस्तू विकत घेत राहतात आणि वस्तूंमधून आनंद शोधत राहतात. त्यामध्ये माणूस व्यक्ती न राहता ग्राहक बनते. त्यामुळे त्यांच्याकडे जे आहे त्याविषयी सतत ते असमाधानी कसे राहतील यासाठी कंपन्यांचे मार्केटिंग विभाग आणि जाहिरात कंपन्या झटत असतात. त्यामुळे आपण हे लक्षात घेतले पाहिजे की, वस्तू टिकाऊ न बनवणे, सतत नवनवीन मॉडेल बाजारात आणून ग्राहकाला भुलवणे आणि चंगळवादाला खतपाणी घालणे हे आर्थिक फायद्यासाठी अत्यंत सुनियोजितपणे आखले जाणारे उद्योगजगताचे धोरण आहे.

पुस्तकातून पुढे 'पीआर' म्हणजेच 'पब्लिक रिलेशन्स' या संकल्पनेचा जन्म कसा झाला, जाहिराती कशा तयार केल्या जातात, लोकांच्या सुप्त इच्छांना कसे चेतवले

जाते, वेगवेगळ्या प्रतीकांचा खुबीने वापर करून मानसिकता कशी तयार केली जाते याची अनेक उदाहरणांद्वारे माहिती दिली आहे. मानसशास्त्रीय संशोधनांचा हा खरे तर दुरुपयोग कसा आहे याची जाणीव तर गोडबोले वाचकाला करून देतातच शिवाय व्यापक अर्थाने याच्या अनुषंगिक परिणामांची अस्वस्थ करणारी जाणीवदेखील ते करून देतात.

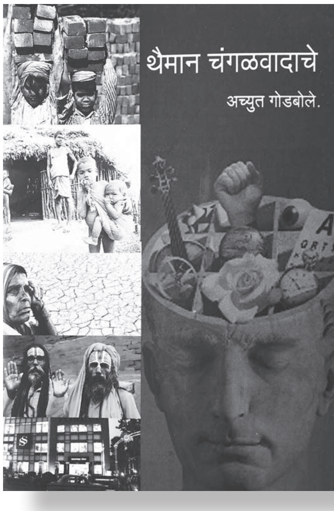

- *थैमान चंगळवादाचे*
- *लेखक: अच्युत गोडबोले*
- *प्रकाशन: साधना प्रकाशन*
- *पृष्ठ संख्या: ४७*
- *किंमत: रु. ६०/-*

पुस्तकामध्ये लेखक जागोजागी विविध प्रकारची आकडेवारी प्रस्तुत करतात जी ते करत असलेल्या प्रतिपादनाला पुष्टी देते. तसेच सी. के. प्रल्हाद, महंमद युनूस, अर्जुन सेनगुप्ता यांसारख्या मान्यवर तज्ज्ञांचे इशारे, अनेक प्रसिद्ध अभ्यासकांच्या संशोधनांचे दाखले आणि तज्ज्ञांचे अहवाल, पुस्तकातील संदर्भ, जागतिक संदर्भातील विशिष्ट उदाहरणे जशी वाचायला मिळतात तसेच समकालीन घडामोडींवर प्रभाव टाकणाऱ्या प्रसिद्ध व्यक्तींचे बेजबाबदार विचार आणि विधानेदेखील प्रस्तुत केली आहेत.

सरतेशेवटी चंगळवादाचा उपभोग घेणारा जो १५ - २० टक्के श्रीमंत वर्ग आहे तो तरी खरोखर सुखी आहे का, हा प्रश्न उपस्थित करून अमेरिकेत झालेल्या अभ्यासाचा दाखला देत लेखक हे आकडेवारीनिशी दाखवून देतात की, दुसऱ्या महायुद्धापासून विसाव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत अशा वर्गामध्ये नैराश्याचे प्रमाण दहा पटीने वाढले. नैराश्य हा एकविसाव्या शतकातील सर्वांत मोठा आजार असेल असे खुद्द 'जागतिक आरोग्य संघटने'चे म्हणणे आहे. यातून प्रतीत होणारा गर्भित अर्थ आपण वेळीच समजून घेतला पाहिजे. पुढे, पुस्तकाचा मोठा भाग मनोजन्य विषयाचे विश्लेषण, वेगवेगळे सिद्धांत आणि उदाहरणे यांनी व्यापला आहे जो प्रत्येकाने स्वतः वाचून समजून घ्यावा असा आहे.

पुस्तकाच्या शेवटी लेखक अच्युत गोडबोले शासकीय धोरण आणि व्यवस्था याविषयीदेखील आपले मत मांडतात. ते लिहितात की, 'शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण, रोजगार याकडे दुर्लक्ष करून 'जीडीपी' ईझम वाढीच्या वेड्या संकल्पनेमागे लागलेली आजची नवउदारमतवादी सरकारे वाढत्या उत्पादनाच्या मागे लागून दुर्दैवाने चंगळवादाचाच पाठपुरावा करत आहेत. एकीकडे राज्यकर्ते आणि औद्योगिक जगताला विकासाच्या चुकीच्या संकल्पनेची भुरळ पडली असली तरी या सगळ्याला कंटाळून पाश्चिमात्य जगतातल्या अनेकांनी स्वतःहून पैशाच्या मागे न धावणे, विनाकारण वस्तू खरेदी न करणे, कुटुंबाबरोबर आणि निसर्गाच्या सानिध्यात राहणे आपलेसे केले आहे. ज्याला 'डाऊन शिफ्टिंग' किंवा 'डाऊन सायझिंग' म्हणतात.'

थोडक्यात चंगळवादाच्या ट्रेडमिलवरून खाली उतरण्याचा निर्णय म्हणजे चंगळवादाविरुद्ध शांतपणे केलेले एक बंडच आहे असे लेखक म्हणतात. आंतरराष्ट्रीय व्यापार पूर्णपणे थांबवून फक्त स्वदेशी गोष्टींचाच वापर करावा हे आजच्या युगात प्रत्यक्ष व्यवहारात जरी शक्य नसले तरी अच्युत गोडबोले यांनी लिहिलेल्या आणि 'साधना प्रकाशना'ने प्रसिद्ध केलेल्या 'थैमान चंगळवादाचे' या पुस्तकाचा सांगावा हाच की, आपण जर टिकाऊ वस्तूच खरेदी केल्या, गरज आहे तेवढ्याच वस्तू घेतल्या, जाहिरातींना भुलून दिखाव्यासाठी वस्तू विकत घेणे नाकारले, 'युज ॲण्ड थ्रो'ची बोकाळलेली संस्कृती नाकारली तर आणि तरच या चंगळवादी अर्थव्यवस्थेला लगाम बसेल. परिणामतः व्यक्ती, कुटुंब, समाज आणि पर्यावरण याचे स्वास्थ्य टिकून राहील याची जाणीव हे पुस्तक आपल्याला करून देते.

■

ajitbarje@gmail.com